

Էդիկ Մինասյան

Բանալի բառեր՝ բարձրագույն կրթություն, Հայաստանի համալսարան, պատմա-լեզվաբանական ֆակուլտետ, նախարարների խորհուրդ, համալսարանի տեսուչ (ռեկտոր), Յուրի Դամբարյան, Ալեքսանդրապոլ, Առաջին հանրապետություն:

Երևանի պետական համալսարանի հիմնադրումը բացառիկ երևույթ էր հայ ժողովրդի կյանքում: Այն մեր ժողովրդի կրթության, լուսավորության նկատմամբ ունեցած ցանկությունների, դարավոր ձգտումների, հասունացած պահանջների իրագործման արդյունք էր: Հայ ժողովուրդը, որ դեռևս միջնադարում հասել էր համալսարանական կրթօջախներ ունենալու մակարդակին, պատմության նորագույն շրջանում ավելի քան զգում էր դրա անհրաժեշտությունը, առավել ևս անկախության և սեփական ձակատագիրը ինքնուրույն տնօրինելու պայմաններում: Հասկանալի պատճառներով Հայաստանը, բացի Գևորգյան ձեմարանի լսարանական բաժնից, չունենալով բարձրագույն ուսումնական որևէ հաստատություն, զրկված էր երկրի ներսում ազգային կադրեր պատրաստելու հնարավորությունից: Դա էր պատճառը, որ նույնիսկ 1922 թ. հանրապետությունում կային բարձրագույն կրթությամբ ընդամենը 12 գյուղատնտես, 73 բժիշկ, 107 ուսուցիչ և սակավաթիվ այլ մասնագետներ [1]:

Պատահական չէ, որ Ամենայն հայոց բանաստեղծը՝ Հովհաննես Թումանյանը, դեռևս 1917 թ. մայիսին գրել է. «Պետք է ստեղծել Հայոց համալսարանը, ուր կարելի լինի բարձրագույն գիտությունները ավանդել ու սովորել հայերեն լեզվով: Մեր տարրական ու միջնակարգ դպրոցների մեջտեղը պետք է կառուցանել ու պահել մի գիտության տաճար, մեր մանր ու մեծ ճրագների մեջտեղը պետք է վառել մի ջահ՝ Հայկական համալսարան...» [2]:

Ուղիղ 100 տարի առաջ՝ 1919 թ. մայիսի 16-ին, Հայաստանի առաջին հանրապետության նախարարների խորհուրդը որոշում ընդունեց համալսարան հիմնելու մասին՝ առաջնահերթ համարելով բացել պատմալեզվաբանական ֆակուլտետ [3]: Որոշման մեջ մասնավորապես ասվում էր.

«Լսեցին... հանրային կրթության մինիստրի զեկուցումը՝ Հայաստանում համալսարան բանալու և նրա նախնական ծախսերը հոգալու համար 5 միլիոն ռուբլի հատկացնելու մասին:

2. Որոշեցին.

ա) հիմնել Երևանում համալսարան՝ հետևյալ չորս բաժիններով՝ ա) պատմալեզվաբանական, բ) տնտեսաիրավաբանական, գ) բժշկական և դ) ֆիզիկամաթեմատիկական՝ տեխնիկական ստորաբաժանումով,

բ) համալսարանը բանալ 1919-1920 ձեմարանական տարում,

գ) մնացած բաժինները բանալու ժամանակը և հերթը սահմանում է Մինիստրների խորհուրդը՝ ըստ հանրային կրթության մինիստրի առաջարկության,

դ) առաջին հերթին բանալ պատմալեզվաբանական բաժինը,

ե) համալսարանը բանալու նախնական ծախսերը հոգալու համար հատկացնել 300.000 ռուբլի՝ հանձնարարելով ֆինանսների մինիստրությանը բանալ համապատասխան վարկ հանրային կրթության մինիստրությանը» [4]:

* Հոդվածն ընդունվել է 12.10.19:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր, պ.գ.դ. Ա. Հայրունին : 22.10.19:

Նշված որոշման հիման վրա 1919 թ. հունիսի 5-ին Նախարարների խորհուրդն ընդունեց «Երևանի համալսարանի մասին» օրենք [5]:

Համալսարանի տեսուչի (ռեկտոր) պաշտոնում նշանակվեց Եվրոպայում և Ռուսաստանում մեծ հռչակ ունեցող իրավագետ, Մոսկվայի և Բոյուսելի համալսարանների պրոֆեսոր Յուրի Ղամբարյանը: Վերջինս հռոմեական և քաղաքացիական իրավունքի մասնագետ էր և այդ ժամանակ աշխատում էր Թիֆլիսի պոլիտեխնիկական ինստիտուտում որպես պրոֆեսոր և ռեկտորի պաշտոնակատար [6]: 3. Ղամբարյանը ժամանակին Մ. Կովալսկու, Ս. Պոստնիկովի և ուրիշների հետ հեռացվել էր Մոսկվայի համալսարանից, մեկնել արտասահման, որտեղ Փարիզում հիմնել էր «Ռուսական բարձրագույն դպրոց», 1905 թ. հեղափոխությունից հետո վերադարձել էր Սանկտ Պետերբուրգ և դասախոսական աշխատանքից բացի դարձել «Գրանատ» հանրագիտական բառարանի խմբագիրներից մեկը: Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո 3. Ղամբարյանը վերադարձել է իր ծննդավայրը՝ Թիֆլիս, որտեղ դասավանդել է նորաբաց պոլիտեխնիկումում: Նրա օգնականը՝ քիմիկոս Դավիթ Զավրյանը, Սանկտ Պետերբուրգի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի դոցենտ էր: Վերադառնալով Թիֆլիս՝ աշխատել է անդրկովկասյան մասնավոր համալսարանում: Նրանք երկուսն էլ Հայաստանի անդրանիկ համալսարանի անխոնջ կազմակերպիչներն էին, լավ մասնագետներ, ուրոմք, բուհական աշխատանքի գիտակներ լինելով հանդերձ, դժբախտաբար, հազվադեպ էին լինում Հայաստանում և հիմնականում ապրում ու գործունեություն էին ծավալում Թիֆլիսում [7]:

Սահմանվեց համալսարանի պրոֆեսորի աշխատավարձի չափը՝ մինիստրական, իսկ արտասահմանից հրավիրելու դեպքում՝ ավելի բարձր [8]:

Հանրային կրթության և արվեստի նախարար Նիկոլ Աղբալյանի՝ 1919 թ. դեկտեմբերի 5-ի ՀՀ նախարարների խորհրդին ուղղված գեկուցագրից տեղեկանում ենք, որ Երևան քաղաքում հարմար շենքեր չգտնելու պատճառով նախարարությունն առաջարկել է համալսարանը ժամանակավորապես տեղափոխել Ալեքսանդրապոլ (Գյումրի), որտեղ կային բոլոր հարմարությունները: Նշված գրության հիման վրա վարչապետ Ա. Խատիսյանի մակագրությամբ որոշվել է «Հայաստանի համալսարանը ժամանակավորապես մինչև ուսումնական տարվա վերջը տեղափոխել Ալեքսանդրապոլ» [9]: Մինչև համալսարանի և նրա անդրանիկ ֆակուլտետի բացումը անհրաժեշտ էր լուծել երկու կարևոր խնդիր՝

1) այն ապահովել որակյալ դասախոսական կազմով,

2) ստեղծել ընդունելության կարգ և կազմակերպել ընդունելություն:

Հենց նշված խնդիրների իրագործմանն էլ ձեռնամուխ եղան համալսարանի կազմակերպիչները:

Հանրային կրթության վերոնշյալ նախարարները և կազմակերպիչները՝ 3. Ղամբարյանն ու նրա օգնական, հայտնի քիմիկոս Դ. Զավրյանը, անժխտելի և մեծ ավանդ ունեցան ոչ միայն համալսարանի բացման, այլև նրա անդրանիկ՝ պատմալեզվաբանական ֆակուլտետը բարձրորակ դասախոսական կազմով ապահովելու գործում: Հենց նրանց ջանքերով դասախոսական աշխատանքի հրավիրվեցին ժամանակի նշանավոր գիտնականները, փորձառու ու ճանաչված մանկավարժները՝ Մանուկ Աբեղյանը (հայ գրականություն), Գրիգոր Ղափանցյանը (համեմատական լեզվաբանություն), Ստեփան Մալխասյանցը (պատմական լեզվաբանություն), ֆակուլտետի առաջին դեկան Մետրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը (հայոց պատմություն և հայ գրականության հին շրջան), Երվանդ Տեր-Մինասյանը (հայոց պատմության հին շրջան), դեկանի պաշտոնակատար (1920 թ. հունիս - հուլիս) Գարեգին Եպիսկոպոս Հովսեփյանը (հայ եկեղեցու պատմություն և գրչության արվեստ), Սիրական Տիգրանյանը (հայ իրավունքի պատմություն և հոգեբանություն), Հակոբ Մանանդյանը (հայոց պատմություն), Աշխարհբեկ Քալանթարը (Արևելքի պատմություն և հնագիտություն) և ուրիշներ:

Երկրորդ կարևոր հարցը ուսանողության հավաքագրումն էր, որը կարգավորվեց ՀՀ նախարարների խորհրդի 1919 թ. հուլիսի 8-ին հաստատված «Երևանի համալսարանի ժամանակավոր կանոնների» համաձայն, ըստ որի՝ իսկական ուսանող կարող էին դառնալ առաջին հերթին միջնակարգ կրթությամբ քաղաքացիները՝ առանց սեռային խտրականության, ապա՝ միջնակարգ կրթություն չունեցողները, որոնք ընդհանուր ժողովի թույլտվությամբ կարող էին ընդունվել որպես ազատ ունկնդիր: Դիմումի հետ պահանջվում էր ներկայացնել միջնակարգ կրթության վկայական կամ նրա վավերացված պատճենը, ծննդյան և զինվորական ծառայության վկայականները: Ուսանողները պետք է վճարեին ուսման վարձ՝ տարեկան 500, իսկ ազատ ունկնդիրները՝ 100 ռուբլի: Դիմումների թիվը համալսարանում մինչև 1919 թ. հոկտեմբերի 1-ը եղել է 632: Սակայն համալսարանի ժամանակավոր կանոնների համաձայն՝ ընդունվել է ընդամենը 260 ուսանող, որոնցից 121-ը՝ հիմնական, իսկ 139-ը՝ որպես ազատ ունկնդիր: Հետաքրքրական է, որ ուսանողների մեջ մեծ թիվ են կազմել ուսուցիչները[10]:

Նախապատրաստական աշխատանքներից հետո՝ 1920 թ. հունվարի 31-ին, Ալեքսանդրապոլի (Գյումրի) առևտրային դպրոցի շենքում տեղի ունեցավ Հայաստանի համալսարանի պաշտոնական բացման հանդիսավոր արարողությունը, որին ներկա էին խորհրդարանի փոխնախագահ Ա. Սահակյանը, նախարարապետ (վարչապետ) Ա. Խատիսյանը, հանրային կրթության և արվեստի նախարար Ն. Աղբալյանը, բարձրաստիճան այլ պաշտոնյաներ, օտարերկրյա դիվանագետներ, քաղաքական կուսակցությունների ղեկավարներ, նույնիսկ անգլիական կառավարության ռազմաքաղաքական կոմիսար, գեներալ Ուորտորոպն իր շքախմբով, ամերիկացի կոմիսար-գնդապետ Հասկելը, ֆրանսիական ռազմաքաղաքական հետախուզության պետ Պուադեպարը, Պարսկաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ասադուլլա խանը, Դենիկյնի գինյորական ներկայացուցիչ, հայկական դիվիզիայի նախկին պետ Ջենկկիչը և ուրիշներ [11]:

Բացման խոսքով հանդես եկավ համալսարանի առաջին ռեկտոր (տեսուչ) Յ. Ղամբարյանը: Համալսարանի բացման անհրաժեշտությունն ու նրա սոցիալ-քաղաքական դերն ընդգծեց նաև Ն. Աղբալյանը. «Ձնայած որ մեր երկիրը ավերված է, մեր ժողովուրդը՝ աղքատության մեջ, մենք հիմնում ենք բարձր կրթարան: Այն, ինչ որ մենք ունենք այսօր, ձեռք է բերված սերունդների արյունով... Մենք վերաշինում ենք մեր տունը և հիմնում կրթության տաճարներ՝ առանց խորհելու, թե ինչ են մեր մասին մտածում մեր թշնամիները, որոնք միշտ քանդել են մեր շինածը: Մեր մեջ հավատ կա, որ այս անգամ հայոց ազգի նավը դուրս կգա փոթորկից անփորձանք: Մեր թշնամիները չեն հաջողելու, և այն ջաիր, որ մենք վառում ենք Հայաստանի բարձրավանդակի վրա, չի հանգչի և կլուսավորե Առաջավոր Ասիան» [12]: Ապա շարունակելով խոսքը՝ ասել է. «Այս համալսարանում միտքը պիտի լինի մատչելի ամենքի համար, մտնելը լինի հեշտ, ելնելը՝ դժվար, որ ուսումը լինի ձրի, գիտությունը վարվի գործնական եղանակով, որ հիմք դրվի համայնական գիտական աշխատանքների» [13]:

Վարչապետ Ա. Խատիսյանն իր ողջույնի խոսքում կոչ է արել բռնության շղթան տապալելուց հետո կործանել նաև տգիտության շղթան:

Պառլամենտի կողմից ողջույնի խոսք է ասել փոխնախագահ Ա. Սահակյանը:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Հինգերորդի հայրապետական ողջույն-օրինանքի ընթերցումից հետո հանդես են եկել դիվանագիտական ներկայացուցիչներ Ռուրտուպը, Հասկելը և Պուադեպարը:

Համալսարանի բացման առթիվ ստացվել են 300-ից ավելի ողջույնի հեռագրեր, որոնց թվում՝ Թիֆլիսի պետական համալսարանի ռեկտոր, պրոֆեսոր Զավախիշվիլուց և Բաքվի պետական համալսարանի ռեկտոր Դուբրովսկուց: Հեռագրերն ընթերցել է Սիրական Տիգրանյանը: Այնուհետև շնորհավորական խոսքերով են հանդես եկել գնդապետ Ջենկկիչը, գեներալ Նազարբեկյանը, բանաստեղծ Հ. Հովհաննիսյանը, Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ Հ. Մելքոնյանը, Երևանից՝ Ա. Շարաֆյանը, Նոր Բայազետ-

տից՝ Վ. Աֆրիկյանը, Հայ հեղափոխական դաշնակցության կողմից՝ Ա. Ղազարյանը, Էստեների կողմից՝ Ա. Խոնդկարյանը և ուրիշներ [14]:

Ելույթներին հաջորդել է պատմալեզվաբանական ֆակուլտետի առաջին դեկան, պրոֆեսոր Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի անդրանիկ դասախոսությունը՝ «Հայ վանքերի նշանակությունը Հայաստանի մշակութային գործերում» թեմայով: Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը նվիրյալ հայրենասեր էր, իսկական մտավորական, տիրապետում էր մի քանի օտար լեզուների:

Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը ծնվել է 1865 թ. Զանգեզուրի Շիկահող գյուղում: 1882 թ. ավարտել է Շուշիի թեմական, 1885 թ. Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, 1890 թ. Ղորպատի համալսարանը: Մասնագիտական գիտելիքները համալրել և կատարելագործել է Վիեննայում, Փարիզում, Երուսաղեմում, Լոնդոնում, Բեռլինում և Վենետիկում: 1895-1898 թթ. Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կոնդակներով նշանակվել է Երևանի թեմի եկեղեցական-ծխական ուսումնարանների տեսուչ, Շուշիի հոգևոր թեմական դպրոցի տնօրեն: 1902 թ. Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանում պաշտպանել է ատենախոսություն [15]: Նշանակվել է Էջմիածնի սինոդի անդամ, Գևորգյան ձեմարանի տեսուչ, ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: Հաշվի առնելով նրա գիտակրթական մակարդակն ու մանկավարժական հարուստ փորձը, կազմակերպչական ունակությունները՝ նրան հրավիրել էին Հայաստանի նորաբաց համալսարան որպես հայ գրականության և կրոնական մատենագրության առարկաների պրոֆեսոր և պատմալեզվաբանական ֆակուլտետի առաջին դեկան (1919 թ. հունիսից մինչև 1920 թ. դեկտեմբեր): Մի տարուց ավելի ժամանակահատվածում նրան հաջողվեց մեծածավալ աշխատանքներ կատարել ոչ միայն ֆակուլտետի ուսումնական գործընթացը կազմակերպելու, այլև գիտական աշխատանքներ հրատարակելու ուղղությամբ:

Համալսարանի բացման արարողությունը վերածվեց իսկական տոնախմբության:

1920 թ. հունվարի 31-ին համալսարանի և նրա անդրանիկ ֆակուլտետի բացման օրը լույս տեսավ «Հայաստանի համալսարան» մեկօրյա թերթը, որի վաճառքից ստացված եկամուտը հատկացվեց չքավոր ուսանողների օգնության ֆոնդին [16]:

«Հայաստանի համալսարան» թերթում, բացի համալսարանի ռեկտոր (տեսուչ) Զ. Ղամբարյանի հոդվածից, տպագրվել են նաև ֆակուլտետի դեկան Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի «Ողջուն, Հայաստանի համալսարան», ֆակուլտետի դասախոսներ Երվանդ Տեր-Մինասյանի «Հայաստանի համալսարանը», Ստեփան Մալխասյանցի «Համալսարանը և լեզուն», 1920 թ. հունիսից դեկանի պաշտոնակատար Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանի «Երա՞գ, թե՞՞ իրականություն» հոդվածները: Հետաքրքիր է, որ թերթում հրատարակվել է նաև համալսարանի պատմալեզվաբանական ֆակուլտետի առաջին կիսամյակի (1920 թ. փետրվար-մայիս) դասացուցակը: Այս ամենից ակնհայտ է դառնում, որ համալսարանի պատմալեզվաբանական ֆակուլտետի առաջին կիսամյակի դասերը սկսվել են փետրվարի մեկից և տևել մինչև հունիսի մեկը: Նշվել են նաև դասավանդվող առարկաներն ու նրանց ժամաքանակը, դասախոսների անուն-ազգանունները: Հաշվի առնելով ունկնդիրների իմացության մակարդակն ու նրանց հետաքրքրությունների շրջանակը՝ դասախոսություններն սկսվել են երեկոյան ժամը հինգից՝ յուրաքանչյուր առարկան երկուական ժամով: Անպատրաստների համար նախատեսվել է ևս երկու ժամ (հատկապես գրաբար և ֆրանսերեն առարկաներից): Ըստ դասացուցակի՝ առաջին կիսամյակում դասավանդել են պրոֆեսոր Մեսրոպ եպիսկոպոսը (հայ գրականության հին շրջան), Երվանդ Տեր-Մինասյանը (հայոց պատմության հին շրջան), դոցենտ Ս. Մալխասյանը (գրաբար), դոցենտ Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանը (գրաբար), դոցենտի պաշտոնակատար Ռուբեն Աբրահամյանը (համեմատական լեզվաբանություն և հունարեն), դոցենտի պաշտոնակատար Սիրական Տիգրանյանը (հոգեբանություն), պրիվատ-դոցենտ Աշխարհբեկ Քալանթարը (Արևելքի պատմություն), Ն. Սիմոնյանը (ընդհանուր պատմության նոր դար), Է. Ռուպենակյանը

(ֆրանսերեն): Կարճ ժամանակ անց ֆակուլտետը համալրվել է նոր դասախոսներով: Հանրային կրթության և արվեստի նախարարության հոկտեմբերի 30-ի N161 և 162 հրամաններով Գրիգոր Ղափանցյանը և Աշոտ Գասպարյանը 1920 թ. օգոստոսի մեկից նշանակվել են համապատասխանաբար ԵՊՀ լեզվաբանական ֆակուլտետի պրիվատ-դոցենտ և ընդհանուր պատմության դասախոս:

Այսպիսով՝ պատմալեզվաբանական ֆակուլտետը աստիճանաբար համալրվել է բարձրորակ մասնագետներով: Ֆակուլտետում բացման ժամանակ ունկնդիրների թիվ եղել է 262, իսկ դասախոսներինը՝ 32:

Առաջին օրը՝ փետրվարի մեկին, առաջին հանդիսավոր դասախոսությունը կարդալու պատիվը վիճակվել է անվանի գիտնական, հայագետ Ստեփան Մալխասյանցին: Բացի ուսանողներից՝ դասախոսությանը ներկա են եղել նաև ՀՀ հանրային կրթության նախարարը, համալսարանի ռեկտորը, նրա օգնական-կազմակերպիչը, ֆակուլտետի դասախոսները և ուրիշներ: Պատմալեզվաբանական ֆակուլտետի առաջին կիսամյակի ուսումնագիտական և կազմակերպչական աշխատանքների մասին մանրամասն տեղեկություններ են պարունակում դեկան Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի, դեկանի պաշտոնակատարներ Գարեգին Եպիսկոպոս Հովսեփյանի ու Հակոբ Մանուդյանի զեկուցագրերը և ֆակուլտետի ժողովների նիստերի արձանագրությունները, որոնք հաշվետվություններ են կատարված աշխատանքների մասին [17]: Դրանք մեզ տեղեկություններ են տալիս մասնագիտական գրականության ձեռքբերման դժվարությունների, ուսումնական գործին առնչվող հայրենանվեր աշխատանքների, ինչպես նաև դասախոսությունների որակի բարձրացման, տեքստերի տպագրման նախապատրաստման և հրատարակման, ուսանողների հետ տարվող անհատական աշխատանքների, դիմորդների ընդունելության, ուսումնական պարապմունքների արդյունավետության բարձրացման խնդիրների մասին: Արձանագրություններից պարզ է դառնում, որ չնայած ֆակուլտետում անվանի դասախոսների անձնուրաց ջանքերին, ինչպես նաև ուսանողության մեծ խանդավառությանն ու ջանասիրությանը, այնուամենայնիվ առաջին կիսամյակի արդյունքները չեն գոհացրել տնօրինության սպասելիքները՝ ֆակուլտետի դասախոսներին ու դեկավարությանը հանգեցնելով այն եզրահանգման, որ համալսարանը՝ որպես ուսումնագիտական հաստատություն, պետք է իր գործունեությունը ծավալի ոչ թե Ալեքսանդրապոլում, այլ մայրաքաղաքում: 1920 թ. մայիսի 27-ին այդ հարցով պաշտոնապես հանրային կրթության նախարարին է դիմել ֆակուլտետի դեկան Մեսրոպ Եպիսկոպոսը՝ ասելով. «Առաջին սեմեստրի փորձը համոզեց բոլոր դասախոսներին, որ անհրաժեշտ է համալսարան ունենալ մայրաքաղաքում: Ֆակուլտետի հանձնարարությամբ Ջատկի տոներին եկա Երևան: Դիմեցի հանրային կրթության նախարար Ն. Աղբալյանին, և նա խոստացավ հնարավոր քայլեր կատարել այդ ուղղությամբ: Նույն խնդրանքով, պարոն նախարար, նորից դիմում եմ Ձեզ, որ միջոցներ ձեռք առնեք առաջիկա ամիսներին: Սեպտեմբեր ամսին համալսարանը տեղափոխվի Երևան, որ նա ունենա հատուկ շենք, և որ այդ որոշումը տեղի ունենա ըստ կարելիույն շուտ, որպեսզի կարելի լինի հոգավ բնակարաններ նաև դասախոսների համար»[18]:

Համամիտ լինելով վերոնշյալ հարցադրմանը՝ նորանշանակ նախարար Գ. Ղազարյանը առաջարկ է արել Նախարարների խորհրդին՝ համալսարանը Երևան տեղափոխելու վերաբերյալ [19]: Այդ առաջարկի հիման վրա էլ 1920 թ. հունիսի 21-ին Նախարարների խորհուրդը որոշեց.

1. համալսարանը Ալեքսանդրապոլից տեղափոխել Երևան,
2. ուսուցչական սեմինարիայի շենքը (այժմ ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի շենք – է. Մ.) հատկացնել համալսարանին,
3. պրոֆեսորների համար գտնել մասնավոր շենքեր [20]:

Ուսուցչական սեմինարիայի շենքի վերանորոգման համար նախարարությունը հատկացրեց 500 000 ռուբլի: Համաձայն նշված որոշման՝ Երևանում համալսարանն իր պարապմունքները պետք է վերսկսեր 1920 թ. հոկտեմբերի 16-ին, սակայն քաղաքական լարված իրավիճակի պատճառով հնարավոր չեղավ այդ որոշումը իրագործել: Հայաստանի խաղաղ գարգացումը խաթարվեց 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի հետևանքով: Դեռևս պատերազմի օրերին Երևան տեղափոխվեց համալսարանը, որի հետագա գործունեությունը պարզապես անհնարին դարձավ թուրքերի կողմից գրավված Ալեքսանդրապոլում: Համալսարանը չկարողացավ վերսկսել իր պարապմունքները միակ պատմալեզվաբանական ֆակուլտետում: Այդ մասին են փաստում դեկանի ժամանակավոր պաշտոնակատար Հ. Մանանդյանի պատմալեզվաբանական ֆակուլտետի գործունեության մասին 1920 թ. հոկտեմբերի 17-ին գրած մի զեկուցագիրը, ինչպես նաև նույն ֆակուլտետի դասախոսների 1920 թ. հոկտեմբերի 29-ի արձանագրությունը, որում մասնավորապես ասվում է. «1920 թ. հոկտեմբերի 29-ին՝ երեկոյան ժամը 5-ին, տեղի ունեցավ Երևանի համալսարանի պատմալեզվաբանական ֆակուլտետի վեցերորդ նիստը: Նախագահում էր ֆակուլտետի դեկանի պաշտոնակատար Հ. Մանանդյանը, իսկ արձանագրում էր Ե. Ֆրանգյանը: Ներկա էին Ս. Տիգրանյանը, Մ. Աբեղյանը, Ռ. Աբրահամյանը, Ա. Քալանթարը, Ե. Տեր-Մինասյանը և Ա. Գասպարյանը: Օրակարգն էր՝

1. ֆակուլտետի բացման հարցը,
2. նոր խնդրատուներ ընդունելու հարցը:

Ս. Տիգրանյանն առաջարկում է մեկ շաբաթով հետաձգել ֆակուլտետի վերաբացումը նկատի ունենալով ռազմաճակատի լուրջ դրությունը: Կարծիքների կարճ փոխանակությունից հետո ծայնների մեծամասնությամբ որոշվեց մնալ նախկին վճռին, այսինքն՝ թողնել ֆակուլտետի վարչությանը հայտարարելու ֆակուլտետի աշխատանքների սկզբի մասին, երբ այդ հնարավոր կգտնի» [21]:

Փաստորեն՝ դրությունը ռազմաճակատում այդպես էլ չկարգավորվեց: Հանրապետությունը Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով կորցրեց ոչ միայն Սևրի պայմանագրով Հայաստանին տրված Արևմտյան Հայաստանի տարածքները, այլև իր փաստական վերահսկողության տակ գտնվող հողերի կեսը:

Խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին ամիսներին համալսարանը վերաբացվեց Երևանում: Որքան էլ սուր էր խորհրդային նորաստեղծ իշխանությունների բացասական վերաբերմունքը Հայաստանի առաջին հանրապետության դեկավարության նկատմամբ, այնուամենայնիվ, կարևորելով համալսարանի գոյության պատմական փաստը, որոշվեց ոչ թե փակել, այլ ուղղակի վերակազմել այն՝ հարմարեցնելով իր շահերին ու խնդիրներին: Միաժամանակ ելնելով գիտակրթական այդ կարևոր օջախը միայն խորհրդային իրավակարգի ծնունդ տեսնելու ցանկությունից՝ հարկ է նկատել, որ տասնամյակներ շարունակ անտեսվել են Հայաստանի առաջին հանրապետության սկզբնական տարիներին արված ձեռնարկումները և գոյություն ունեցող փաստաթղթերը:

Ըստ ՀԽՍՀ առաջին լուսծող կոմ Աշոտ Հովհաննիսյանի 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ին ստորագրած առաջին իսկ հրամանի («Երևանի համալսարանը վերակազմելու մասին»)՝ «Երևանի համալսարանը վերակոչվում է Երևանի ժողովրդական համալսարան, նախկին համալսարանի ֆակուլտետները փակվում են, և հիմնվում է երկու բաժանմունք՝ բնագիտական և հասարակագիտական, իսկ նախկին համալսարանի բոլոր պրոֆեսորները, դոցենտները, պրիվատ-դոցենտները, դասատուները և ասիստենտները համարվում էին արձակված: Լուսավորական ժողովրդական կոմիսարիատին կից կազմակերպվում է համալսարանի վերակազմության հանձնաժողով, որի վրա պարտականություն է դրվում սույն հրամանը հրապարակելու օրից մեկ շաբաթվա ընթացքում ներկայացնել կոմիսարիատին հաստատության՝ նոր համալսարանի կազմա-

կերպման հիմունքները, ծրագիրը, դասախոսների կազմը և շտատները: Հանձնաժողովի նախագահ է նշանակվում ընկ. Կողբետյանցը, անդամներ՝ ընկ. ընկ. Գ. Չուբարյանը, Գ. Պիճիկյանը և ուսանողության երկու ներկայացուցիչներ» [22]:

Անհրաժեշտ էր անմիջապես մշակել համալսարանի նոր կանոնադրությունը, համալսարանը լիովին ապահովել պրոֆեսորադասախոսական կազմով, լուծել ուսանողության ընդունելության, ուսումնական ծրագրերի և բարձրագույն ուսումնական հաստատության աշխատանքն ապահովող նյութական ու կազմակերպչական բազմաթիվ հարցեր: Հանձնաժողովը շուտով լուսժողկոմատին է ներկայացրել համալսարանի կանոնադրության երկու նախագիծ, որոնցից մեկի նախատիպը Հայաստանի համալսարանի նախկին կանոնադրությունն էր (որան կողմնակից էին Ե. Կողբետյանցը և Գ. Պիճիկյանը), իսկ մյուսը՝ որպես նոր տիպի համալսարան, կազմվել էր ՌԽՖՍՀ կառավարության 1918 թ. օգոստոսի 2-ի դեկրետի և հոկտեմբերի 1-ի օրենքի հիման վրա [23]: Լուսժողկոմատը որոշ փոփոխություններով ընդունեց երկրորդ նախագիծը և 1920 թ. դեկտեմբերի 28-ին հաստատեց Երևանի համալսարանի ժամանակավոր կանոնադրությունը [24]: Նույն օրն էլ ՀԽՍՀ լուսժողկոմ Աշոտ Հովհաննիսյանը ստորագրեց «Երևանի ժողովրդական համալսարանի կազմակերպման մասին» հրամանը [25]:

Երևանի ժողովրդական համալսարանի կանոնադրությունը և նրա առաջին շրջանի գործունեությունը ցույց են տալիս, որ այստեղ հենց սկզբից հաշվի էին առնվել խորհրդային Ռուսաստանի փորձը, 1917-1920 թթ. ընթացքում բարձրագույն դպրոցի վերակառուցման համար ձեռնարկված միջոցառումները: Երևանի ժողովրդական համալսարանը առաջին իսկ օրվանից իր աշխատանքն սկսեց իբրև նոր տիպի բարձրագույն դպրոց [26]: Նրա կանոնադրության առաջին իսկ հոդվածում շեշտվում էր, որ նորաստեղծ «Երևանի ժողովրդական համալսարանը բանվորազյուղացիական ազատ դպրոց է, որ մասսաների սեփականությունն է դարձնում բնական և սոցիալական գիտություններն ու նրանց ուսումնասիրության մեթոդները՝ նպաստելով կյանքի գիտակցական վերաշինությանը կոմունիստական աշխարհայացքի հիմունքներով» [27]: Այդ նպատակով, ինչպես նշված է կանոնադրության մեջ, «... ժողովրդական համալսարանը կազմակերպում է դասընթացներ և հատվածական դասախոսություններ, գործնական, լաբորատորական և սեմինարական աշխատանքներ, հրատարակում է ամեն տեսակ աշխատություններ և օժանդակիչ ձեռնարկներ, կազմակերպում է գրադարան-ընթերցարան, թանգարան և այլն» [28]:

Կանոնադրության համաձայն՝ համալսարանի բարձրագույն օրգանը նրա խորհուրդն էր, որի կազմում ընդգրկված էին դեկաններ, երեք ներկայացուցիչ դասախոսներ [29], մեկական ներկայացուցիչ կոմկուսից, լուսժողկոմատից, արհմիությունից, կուլտուր-կրթական կազմակերպություններից ու պրոլետկուլտից և հինգ ներկայացուցիչ ուսանողներից: Խորհրդում վերջիններիս մասնակցությունը կանոնադրությամբ նախատեսվում էր բուհերի ղեկավարման գործին ուսանողությանը մասնակից դարձնելու վերաբերյալ ՌԽՖՍՀ լուսժողկոմատի 1918 թ. նոյեմբերի 18-ի որոշմամբ, որն ընդունվել էր կուսակցության Կենտկոմի ցուցումով՝ որպես բարձրագույն դպրոցը դեմոկրատացնելու ուղղությամբ կիրառված քայլ [30]:

Կանոնադրության համաձայն՝ համալսարանի խորհրդի իրավասության մեջ մտնում էին հետևյալ խնդիրները՝ վարչակազմի ղեկավարությունը, ֆակուլտետների կողմից առաջադրվող դասախոսների հաստատումը, բյուջեի սահմանումն ու իրացումը, ռեկտորի ընտրությունը: Տարածայնությունների դեպքում հարցի վերջնական լուծումը վերապահվում էր լուսակրթության ժողովրդական կոմիսարիատին [31]: Համալսարանի խորհրդում լուսժողկոմատի առաջին ներկայացուցիչն էր բանասեր Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը, իսկ ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի ներկայացուցիչը՝ Վահան Շահգեղյանը (նա ուսանող էր) [32]: Թեև խորհրդի նիստում հարցերն ընդհանրապես լուծվում էին բաց քվեարկությամբ (եթե խորհրդի անդամների մեկ չորրորդը չէր պահանջում փակ քվե-

արկություն), սակայն ռեկտորի, վարչության անդամների և դասախոսների ընտրությունը կատարվում էր փակ քվեարկությամբ: Ժամանակավոր կանոնադրությունից երևում է, որ համալսարանի ղեկավարման համակարգը հենց սկզբից դեմոկրատական բնույթ ուներ, որն ապահովում էր դասախոսների և ուսանողների լայն մասնակցությունը արմատական հարցերի քննարկման և լուծման գործում [33]:

1921 թ. հունվարի սկզբին լուսժողկոմատը հրավիրեց համալսարանի խորհրդի առաջին նիստը, որտեղ քննարկվեց նրա վարիչի (ռեկտորի) ընտրության հարցը (ռեկտոր անվանվել է 1922 թ. փետրվարից): Փակ (զաղտնի) քվեարկությամբ ռեկտոր ընտրվեց պատմաբան Հակոբ Համազասպի Մանանդյանը [34]: Պատմալեզվաբանական ֆակուլտետի ղեկանի պաշտոնակատար, ականավոր պատմաբան Հ. Մանանդյանը եղավ համալսարանի երկրորդ ռեկտորը: Նա բազմակողմանի և խորը գիտելքների տեր հայագետ էր: Անցել էր հիմնալի դպրոց՝ ուսանելով Ենայի, Լայպցիգի, Ստրասբուրգի, Սանկտ Պետերբուրգի և Դորպատի համալսարաններում: Հ. Մանանդյանը հեղինակ է հայերեն, ռուսերեն և գերմաներեն ավելի քան 150 աշխատությունների նվիրված հայոց հին և միջնադարյան պատմությանն ու բանասիրությանը, պատմական աշխարհագրությանն ու մշակույթին: ԵՊՀ-ում 1921-1931 թթ. նա առաջինն էր, որ դասավանդել է հայ ժողովրդի հին և միջնադարյան պատմություն: Ռեկտորի պարտականություններից ազատվելուց հետո Հ. Մանանդյանը ղեկավարել է արևելագիտական և պատմագրության ֆակուլտետները, 1921-1925 թթ. եղել է համալսարանի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ, իսկ 1925 թ. նրան շնորհվել է պրոֆեսորի կոչում: 1939 թ. նա ընտրվել է ԽՍՀՄ ՊԱ, իսկ 1943 թ.՝ ՀԽՍՀ ՊԱ ակադեմիկոս, 1925-1931 թթ. եղել է ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր:

Դեռևս 1920 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին ձևավորվել էին և գրեթե լիովին հայտնի էին պատմալեզվաբանական ֆակուլտետ դիմած բոլոր 90 դիմորդների (ընդունվածների) անունները: 1921 թ. հունվարի 23-ին նախապատրաստական աշխատանքներից հետո Երևանում տեղի ունեցավ համալսարանի հանդիսավոր բացումը, իսկ հունվարի 24-ին վերսկսվեցին պարապմունքները:

Երևանի ժողովրդական համալսարանի վերաբացման պաշտոնական, հանդիսավոր արարողությունը տեղի ունեցավ 1921 թ. հունվարի 23-ին՝ կիրակի օրը, Ս. Շահումյանի անվան բանվորական ակումբի դահլիճում (այժմյան Հ. Պարոնյանի անվան երաժշտական կոմեդիայի թատրոնի շենքում): Այդ օրը ակումբում հավաքվել էին մայրաքաղաքի հասարակայնության հարյուրավոր ներկայացուցիչներ, համալսարանի դասախոսներ, ուսանողներ, զինծառայողներ: Համալսարանի խորհրդի անդամները և դասախոսները Լուսավորության ժողկոմի և ռեկտորի հետ տեղ գրավեցին բեմում: «Ինտերնացիոնալի» հնչյունների ներքո հանդիսավոր նիստը բացեց Հ. Մանանդյանը: Ճառով հանդես եկավ ՀԽՍՀ լուսժողկոմ Ս. Հովհաննիսյանը, որը, վերլուծելով բարձրագույն կրթության և գիտության դերը, մասնավորապես նշեց. «...ժողովրդական համալսարանը պետք է հանդիսանա մտքի գիտական աշխատանոց բանվորության և գյուղացիության համար: Դասախոսական զբաղմունքներից այստեղ ավելի մեծ տեղ պետք է բռնեն լաբորատորական և սեմինարական աշխատանքները, այն է՝ ուսանողների ինքնաշխատությունը դասատուների ղեկավարությամբ: Ուսանողները պետք է աշխատեն յուրացնել գիտական հետազոտման մեթոդը և այդ ուղղությամբ վարժվեն և հմտանան» [35]: Այնուհետև ողջույնի խոսքով հանդես են եկել Հայաստանի Կ(Բ)Կ կենտկոմի անունից Վահան Երեմյանը, արիեստակցական միությունների բյուրոյի կողմից՝ Հայկ Ազատյանը, կարմիր բանակի կողմից՝ քաղբաժնի պետ Անահիտ Լալայանը:

Եզրափակման խոսքում ռեկտոր Հակոբ Մանանդյանը, շնորհակալություն հայտնելով բարեմաղթությունների համար, նշել է, որ Հայկական բարձրականոցի գուրկ է եղել բարձր ուսումնավարներից, հայ մտավորականությունը ստիպված է եղել գործելու ու աշխատելու երկրի սահմաններից դուրս, և որ այժմ նա պետք է վերադառնա իր

հայրենիքը՝ տառապած աշխատավորության գիտական պետքերին ծառայելու: «Ժողովրդական համալսարանի ուսումնական կոլեգիան, – հայտարարել է նա, – բացում է այս կրթարանի դռները գիտության ձգտողների առաջ և հույս ունի, որ ուսանողության հետ միասին, ընդհանուր ջանքերով, կկարողանա շինել ու շենացնել Հայաստանի այս բարձր ու միակ ուսումնականը» [36]: Այնուհետև ուսանողությունը, ինչպես նաև ներկաներն ունկնդրել են առաջին դասախոսությունը: «Խորհրդային իրավունքը և Հայաստանի ժողովրդական համալսարանը» թեմայով դասախոսությամբ հանդես է եկել Գրիգոր Չուբարյանը [37]:

Երևանի համալսարանի վերաբացումը բացառիկ կարևոր իրադարձություն էր հայ ժողովրդի կյանքում: Աշխարհասփյուռ հայ մտավորականությունը վերջապես լայն հնարավորություն էր ստանում աշխատելու հայրենիքում և ծառայելու հարազատ ժողովրդի գիտական ու հոգևոր պահանջմունքներին: Մեր երիտասարդության համար բացվեցին մայրենի լեզվով բարձրագույն դպրոցի դռները: Դրանով պետք է բացատրել այն մեծ ոգևորությունն ու խանդավառությունը, որով ժողովուրդն ընդունեց համալսարանի վերաբացման լուրը: Այդ ուրախալի փաստը մեծ ցնծությամբ ընդունեց նաև սփյուռքահայությունը, որը խորապես գիտակցում և բարձր էր գնահատում ազգային կրթօջախի պատմական դերը [38]:

Երևանի ժողովրդական համալսարանը վերաբացվեց հանրապետության համար չափազանց ծանր պայմաններում: Այդ հանգամանքը, բնականաբար, չէր կարող չանդառնալ նրա գործունեության վրա, մասնավոր՝ սկզբնական շրջանում: Սակայն տնտեսական այդպիսի անմխիթար պայմաններում անգամ կառավարությունը մեծ գոհողությունների գնով անում էր ամեն հնարավորը՝ համալսարանի համաչափ աշխատանքն ապահովելու համար: Այդ էր, թերևս, պատճառը, որ գտնվեցին մարդիկ, որոնք համալսարանի վերաբացումն այդ շրջանում համարում էին «շրայլություն և շքեղություն»: Նման կարծիք էր հայտնում նաև Պոլսում հրատարակվող «Ժողովրդի ծայն» թերթը [39]: Ելնելով երկրի տնտեսական ծանր վիճակից և չհասկանալով այդ դժվարությունների ժամանակավոր բնույթը՝ ոմանք նույնիսկ 1922-1923 թթ. առաջարկում էին փակել համալսարանը: Ցույց տալով նման կարծիքի անհիմն ու վնասակար լինելը՝ լուսժողկոմ Անքանազ Մռավյանը, որ շատ էր կապված համալսարանին և մեծապես աջակցում էր նրա գործունեության ծավալմանը, ՀԿ(Բ)Կ 2-րդ համագումարում (1923 թ.) ելույթ ունենալով, «Ժողովրդական լուսավորության մոտակա խնդիրները» թեմայով զեկուցման մեջ այդ առթիվ ասել է. «Երևանի գավառային կոնֆերանսում շատ ընկերներ հարձակվեցին համալսարանի վրա՝ պատճառաբանելով, որ այնպիսի պայմաններում, երբ միջոցներ չկան, անհրաժեշտ է համալսարանը փակել և այլն: Մենք գտնում ենք, որ այդ համալսարանը պետք է գոյություն ունենա և ահա թե ինչու: Վերցրե՛ք, օրինակ, պատմագրական ֆակուլտետը: Անհրաժեշտ է արդյոք մեզ ունենալ ֆիլոլոգիայից մեր նոր դասատուները, թե՞ ոչ: Ռուսական համալսարաններից մեզ մոտ չեն գա այնպիսիները, որոնք իմանան հայոց գրականությունը, պատմությունը, լեզուն և այլն» [40]: Այնուհետև զեկուցման մեջ մանրամասն վերլուծվել է համալսարանի դերը և հիմնավորվել նրա խիստ անհրաժեշտությունը մեր ժողովրդի կյանքում: Մտքերի փոխանակությունից հետո ՀԿ(Բ)Կ 2-րդ համագումարը որոշել է ոչ միայն պահել համալսարանը, այլև առաջարկել է լրջորեն ամրապնդել և ընդլայնել նրա ֆակուլտետները: Համագումարի որոշմամբ վերջնականապես լուծվեց համալսարանի հետագա գոյության հարցը, և վերջ տրվեց Հայաստանում բարձրագույն դպրոցի զարգացման հեռանկարների մասին եղած թյուր կարծիքներին [41]:

Համալսարանի դերակատարությունն ու գործունեությունը բարձր գնահատելով՝ ՀԽՍՀ կառավարության նախագահ Ա. Մյասնիկյանը 1923 թ. գրել է. «Մեր կուլտուրայի կենտրոնն է կազմելու պետական համալսարանը Երևանում: Նրա համար միջոցներ չպետք է խնայել: Սրանք անհրաժեշտ և կենսական մեծություններ են: Որովհետև հա-

մալսարանը այն հնոցն է ու լաբորատորիան, որից կենսական ճառագայթներ են ցրվում դեպի ծայրերը: Գիրն ու ընթերցանությունը տարածելու համար պետք են լուսավոր գլուխներ, որ կտա համալսարանը: Հողի մշակությունը պահանջում է դաշտագետներ, որոնց ստեղծելու է դարձյալ համալսարանը: Արդյունաբերությունն ու արհեստը չէին կարող բարգավաճել առանց ճարտարապետի, որին նույնպես պատրաստելու է համալսարանը: Ընդհանուր կուլտուրայի զարկերակը բանալու է շարունակ և անընդհատ, եթե առողջ պահվի սիրտը: Համալսարանը այդ սիրտն է...» [42]:

Հայաստանի կառավարությունը սկզբում կարողացավ ստեղծել սոսկ ժողովրդական համալսարան և երկու տարուց ավելի տևող կազմակերպչական աշխատանքից հետո այն դարձնել պետական համալսարան:

Սկզբում համալսարանն ուներ ընդամենը երկու ֆակուլտետ՝ բնագիտական և հասարակագիտական[43]: Մաթեմատիկական և բնական մյուս գիտությունները կենտրոնացվել էին բնագիտական ֆակուլտետում: Երիտասարդության հոսքը մեծ էր երկու ֆակուլտետներում էլ: Չնայած համալսարանի գործունեության համար անհրաժեշտ նյութական միջոցների սղությանը, լաբորատորիաների, կաբինետների, ինչպես նաև որոշ մասնագետների ակնհայտ պակասին, այնուամենայնիվ, հենց առաջին օրվանից՝ 1921 թ. հունվարի 24-ից համալսարանի պարապմունքները սկսվեցին:

Վերակառուցված համալսարանի հասարակագիտական ֆակուլտետի կազմում էր պատմագրության բաժինը: Պատմագրական առարկաների ուսումնասիրության կազմակերպումն ու ղեկավարությունն իրականացվում էին պատմության առարկայական հանձնաժողովի կողմից, որը գլխավորում էր Հակոբ Մանանդյանը: Ուսումնասիրվում էին Հայաստանի պատմություն, ընդհանուր պատմություն և հեղափոխական շարժումների պատմություն, լեզվաբանական և գրականագիտական առարկաներ: Պարապմունքներն ընթանում էին միանգամայն կազմակերպված ձևով: Շատ որոշակի էր զգացվում երիտասարդության ուսման ծարավը, դասախոսների ոգևորությունը, դժվարությունները հաղթահարելու նրանց պատրաստակամությունը: Սակայն ընդամենը 18-20 օր հետո՝ 1921 թ. փետրվարի կեսերին սկսված քաղաքացիական կռիվների հետևանքով Երևանի ժողովրդական համալսարանը դադարեց գործելուց: Չնայած ապրիլին քաղաքացիական կռիվներն ավարտվեցին, բայց համալսարանի և նրա ֆակուլտետների անմիջապես վերաբացումը հնարավոր չէր: Լուսժողկոմատը և համալսարանի ղեկավարությունը նախապատրաստական լուրջ աշխատանքներ տարան՝ համալսարանի գործունեությունը նորմալ հունի մեջ դնելու համար: Հանրապետության պահանջներից ելնելով՝ որոշվեց համալսարանի կառուցվածքը, ճշգրտվեց պատրաստվող կադրերի մասնագիտացումը, լուծվեցին պրոֆեսորադասախոսական կազմի համալրման, ինչպես նաև ուսումնանյութական բազա ստեղծելուն առնչվող խնդիրները:

Համալսարանը տեղափոխվել էր Աստաֆյան (այժմ՝ Աբովյան 52) փողոցում գտնվող նախկին ուսուցչական սեմինարիայի՝ ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի սև, տուֆաշեն, երկհարկանի շենքի առաջին հարկը, քանի որ երկրորդ հարկը դեռևս զինվորական հիվանդանոց էր: 1921 թ. հոկտեմբերի 10-ին համալսարանում վերսկսվեցին պարապմունքները: Շենքը կառուցվել էր 1902-1903 թթ. Ստեփան Ավետիքյանին պատկանող այգու տեղում ինժեներ Ն. Կիտկինի նախագծով: 1933-1935 թթ. կառուցվեց երկրորդ հարկը, իսկ 1939 թ.՝ համալսարանի դասախոս Ն. Բունիաթյանի նախագծով աջ թևը, որտեղ այժմ մեծ դահլիճն է [44]:

Հանրապետության ժողովրդի համար, ելնելով ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ու զարգացման հեռանկարներից և այդ առնչությամբ մասնագիտական կադրեր ունենալու պահանջներից, 1921 թ. հոկտեմբերից համալսարանում ուսուցումը կազմակերպեց ավելի լայն ընդգրկմամբ: Նախկին երկու՝ բնագիտական և հասարակագիտական ֆակուլտետների փոխարեն բացվեց հինգ ֆակուլտետ՝ բնագիտական, արևելագիտական, տեխնիկական, մանկավարժական և խորհրդային շինարարության:

Ծայրաստիճան քայքայված հանրապետությունը նաև մանկավարժների, ինժեներների, գյուղատնտեսների և բժիշկների մեծ կարիք ուներ[45]:

1921 թ. պատմագիտական մասնագիտացումների հիմքի վրա ստեղծվեց արևելագիտության ֆակուլտետը, որը 1922-1923 ուստարում ստացավ պատմագրական անվանումը: Վերջինս գործեց մինչև 1924-1925 ուստարին: Թե՛ արևելագիտական, թե՛ պատմագրական անվանված ֆակուլտետների հիմնական խնդիրը մանկավարժական կադրերի պատրաստումն էր: Արևելագիտության, այնուհետև պատմագրական ֆակուլտետները սկզբում դեկավարում էր 1921 թ. հոկտեմբերից ռեկտորի պարտականություններից ազատված Հ. Մանանդյանը (1921-1923 թթ.), իսկ որոշ ժամանակ անց՝ ճանաչված հայագետ Մ. Աբեղյանը (1924-1925 թթ.): Նշված ուստարում հայագիտական բոլոր մասնագիտությունները կրկին ներառվեցին հասարակագիտական ֆակուլտետի մեջ՝ կազմելով վերջինիս պատմագրական բաժինը: Ելնելով հանրապետության և ԽՍՀՄ հայաբնակ վայրերի համար մայրենի լեզվով բարձրագույն կրթությամբ մանկավարժների օրավուր աճող պահանջարկից՝ 1926 թ. ստեղծվեց մանկավարժական ֆակուլտետը, որի կազմի մեջ մտավ պատմագրական բաժինը՝ պատմություն, գրականություն և լեզու մասնագիտություններով: Այդ կառուցվածքը պահպանվեց մինչև 1930 թվականը: Այդ տարիներին՝ 1923-1924 թթ., պատմագրական բաժնում աշխատելու հրավիրվեցին ճանաչված լեզվաբան, խորը գիտելիքների տեր, մանկավարժական մեծ հմտություններ ունեցող Հրաչյա Աճառյանը, պատմաբան ու հրապարակախոս Լեոն (Առաքել Բաբախանյան), որը դասավանդում էր հայոց պատմության նորագույն շրջանը: Նույն թվականին ընդհանուր պատմության դասախոսությունները կարդալու համար հրավիրվեց Ստեփան Ներսիսյանը: Նրա դասախոսություններն իրենց գիտական հագեցվածությամբ, տրամաբանական կառուցվածքով և պատմական փաստերի խոր վերլուծությամբ արժանանում էին ուսանողների հիացմունքին ու համակ ուշադրությանը: Հրավիրվեցին նաև Եվրոպայում կրթություն ստացած տաղանդավոր պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը, աշխարհագետ-մանկավարժ Ստեփան Լիսիցյանը, գրականագետ Սիմոն Հակոբյանը, ճանաչված պատմաբան Վահան Ռշտունին և հայոց պատմության մասնագետ, «Նեմեսիս» գործողության մասնակից, Թալեաթ փաշայի սպանության կազմակերպիչ Հակոբ Զորյանը:

1920-ական թթ. ֆակուլտետի պրոֆեսորադասախոսական կազմը, քանակապես և որակապես աճելով, դարձավ հզոր կոլեկտիվ: 1920-1930-ական թթ. դասավանդող առարկաների ցանկը և դասախոսների անուն-ազգանունները ցույց են տալիս, թե ինչպիսի մեծ աշխատանք է կատարել հայ պատմաբան և բանասերների ավագ սերունդը՝ ֆակուլտետի ստեղծման, կայացման ու հետագա ամրապնդման գործում: 1920 թվականից սկսած՝ ֆակուլտետում դասավանդել են Հակոբ Մանանդյանը (հայոց պատմություն), Մանուկ Աբեղյանը (հայ հին գրականություն), Արսեն Տերտերյանը (հայ նոր գրականություն), Գուրգեն Էդիսյանը (մանկավարժություն և հոգեբանություն), Հրաչյա Աճառյանը (հայոց լեզվի պատմություն), Հայկ Գյուլիքիսյանը (փիլիսոփայություն), Առաքել Բաբախանյանը (հայոց նորագույն պատմություն) և ուրիշներ:

1929-1930 ուստարում համալսարանի դասախոսական կազմի պրոֆեսորներից շատերը անվանի գիտնականներ էին, բազմաթիվ աշխատությունների հեղինակներ ու փորձառու մանկավարժներ: Նրանք ոչ միայն հմտորեն իրականացրին պատմաբան-բանասեր կադրերի ուսուցման գործը, այլև պատրաստեցին իրենց փոխարինողներին: Նրանցից յուրաքանչյուրը ֆակուլտետում նոր ամբիոն հիմնադրեց: Եթե 1919-1920 թթ. համալսարանի պատմալեզվաբանական ֆակուլտետում դասավանդող պատմաբանների ու բանասերների թիվը 10-ն էր, ապա 1924-1925 թթ. հասավ 24-ի, 1929-1930 թթ.՝ 30-ի:

Համալսարանի հասարակագիտական ֆակուլտետի պատմագրական բաժինը 1925-1930 թթ. ավարտել է 181 ուսանող[46]: Այդ բաժնի 1920-ական թթ. շրջանա-

վարտներից են Գրիգոր Միքայելյանը (հետագայում դոկտոր, պրոֆեսոր), Աբգար Հովհաննիսյանը (ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս), լեզվաբաններ Արարատ Ղարիբյանը (ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս), Գուրգեն Սևակը (ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս), գրականագետ Մկրտիչ Մկրյանը (ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիայի թղթակից անդամ): Այդ բաժնի շրջանավարտներից էին նաև գրողներ Նաիրի Զարյանը, Գուրգեն Մահարին, Սողոմոն Տարոնցին և ուրիշներ [47]:

1920-1930 թթ. ընթացքում համալսարանի ֆակուլտետները, բաժինները, ուսուցանվող մասնագիտությունները ենթարկվել են փոփոխությունների՝ ելնելով ժողովրդական տնտեսության, գիտության ու մշակույթի զարգացման առաջնահերթ պահանջներից:

1922 թ. ռեկտորի պարտականություններից ազատվեց Հակոբ Մանանդյանը: Ռեկտորի պաշտոնում նրան փոխարինեց Ղափի Ջավրյանը, որը, փաստորեն, չաշխատեց: 1922 թ. փետրվարի 14-ին համալսարանի նոր ռեկտոր հաստատվեց մանրէաբան-կենսաքիմիկոս Հակոբ Հովհաննիսյանը [48], որն այդ պաշտոնում մնաց մինչև 1930 թ. հուլիս ամիսը: Նրա անվանն ու աշխատանքին են առնչվում համալսարանի առաջին շրջանի գործունեության 8 տարիները: Հ. Հովհաննիսյանն ամեն կերպ ջանում էր ըստ ժողովրդական տնտեսության պահանջարկի ձշտել համալսարանում պատրաստվող կադրերի մասնագիտացումը, ստեղծել նյութատեխնիկական բազա և համալրել դասախոսական կազմը [49]:

1921-1923 թթ. վերաբացված համալսարանի բնագիտական և հասարակագիտական ֆակուլտետներում դասավանդելու հրավիրվեցին Հայաստանի նշանավոր մանկավարժներ, Ռուսաստանի և Եվրոպայի տարբեր երկրների հեղինակավոր բուհերն ավարտած ճանաչված և տաղանդավոր դասախոսներ Ստեփան Ղամբարյանը, Ալեքսանդր Հակոբյանը, Գրիգոր Չուբարյանը, Արսեն Տերտերյանը, Ավետիք Տեր-Պողոսյանը, Գուրգեն Էդիսյանը, Լևոն Լիսիցյանը, Աշոտ Հովհաննիսյանը, Գևորգ Ասատուրը, Թադևոս Ավդալբեգյանը, Հայկ Ազատյանը, Անժուրը (Հարություն Չեքոտարյան), Տիգրան Մուշեղյանը, Հովհաննես Նավակատիկյանը, Պապա Քալանթարյանը, Արշակ Տոնյանը, Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը, Արշավիր Շավարշյանը, Վահան Արծրունին, Գրիգոր Արեշյանը, Հակոբ Հովհաննիսյանը, Գևորգ Գրծեյանը, Արշակ Հակոբյանը, Սպանդարատ Կամսարականը, Գրիգոր Շիրմազանյանը, Ցոլակ Խանգաղյանը, Զեբեթ Խոջանեթյանը, Հրաչյա Աճառյանը, Հայկ Գյուլիքիսյանը, Հովակիմ Բեդեյանը, Ալեքսանդր Թամանյանը, Լևոն Ռոտինյանը և ուրիշներ:

Մի քանի տարում, փաստորեն, հաջողվեց նորաստեղծ Երևանի համալսարանի շուրջ համախմբել եվրոպական մայրաքաղաքներում բարձրագույն կրթություն ստացած և ազգային ու համաշխարհային գիտական շրջանակներում արդեն իսկ ճանաչում գտած համարյա բոլոր մտավորական ուժերը. անգնահատելի ու կարևոր մի հանգամանք, որը միանգամից ապահովեց Երևանի պետական համալսարանի միջազգային չափանիշներին համապատասխան գիտակրթական մակարդակ: Հարկավոր է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ համալսարանի որպես գիտակրթական կառույցի հենքը Մոսկվայի Լազարյան ձեմարանի, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի, Էջմիածնի Գևորգյան ձեմարանի կարողություններն էին, որոնց շնորհիվ էլ նրա հիմքում դրվեց գլածոյան և տաթևյան ավանդույթներից բխող միջնադարյան մտքի լուսավորչալ ժառանգությունը:

Մեծահամբավ գիտնական, աշխարհահռչակ բնաբանույթ, Խաղաղության նոբելյան մրցանակի դափնեկիր, մեծ հայասեր Ֆրիտյոֆ Նանսենը, 1925 թ. այցելելով Հայաստան, միաժամանակ եղավ նաև Երևանի պետական համալսարանում հիացմունքով խոսելով համալսարանում դասավանդող պրոֆեսորների մասին և կարևորելով նրանց գիտական բարձր մակարդակն ու մի քանի օտար լեզուների տիրապետելու հանգամանքը: Սիա թե ինչ է գրել աշխարհահռչակ գիտնականը 1927 թ. իր հուշերում. «Նույն օրը (1925 թ. հունիսի 19-ին – Է. Մ.) ճաշից առաջ այցելեցինք նաև համալսարան: Այն մի գեղեցիկ շենք էր

կենտրոնական փողոցի վերջում՝ հրաշալի այգով շրջապատված: Հանդիպում ունեցանք ռեկտորի և պրոֆեսորների հետ, որ մեզ ուղեկցեցին տարբեր ինստիտուտներ: Համալսարանը նոր էր հիմնադրվել և նոր պետք է զարգանար, բայց նյութական քիչ միջոցներ ուներ: Սակայն զարմանալի է, որ հակառակ մեծ դժվարություններին՝ շատ բան էր արված: Ինձ համար մեծ անակնկալ էր, որ պրոֆեսորներից մեկը նորվեգերեն գիտեր, նա լավ ծանոթ էր նաև Նորվեգիային: Նա բուսաբան, դոկտոր, պրոֆեսոր Հովակիմ Բեդեյանն էր, որ բուսաբանություն էր ուսումնասիրել Կոպենհագենում և բազմիցս ճանապարհորդելով Նորվեգիայով՝ երկու անգամ հասել էր մինչև Հյուսիսային հրվանդան: Չափազանց համակրելի մի անձնավորություն էր նա:

Շենքը դիտելուց հետո շրջեցինք պարտեզում, ուր գյուղատնտեսական տարբեր փորձեր էին դրված: Համալսարանին կից էր նաև գյուղատնտեսական մի բարձրագույն դպրոց: Այստեղ կառուցվում էր նոր շենք լաբորատորիաների համար: Ստվերախիտ ծառերի տակ սեղան էր գցված՝ հրաշալի ծիրանով ու կեռասով, նաև գինի կար այնտեղ, որ ամռան այս շոգին առանձնապես հաճելի էր: Պրոֆեսորներից շատերը գերմաներեն ու անգլերեն լեզուներով ճառեր արտասանեցին, իսկ ռեկտորը, ողջույնի խոսք ասելով, հրապարակեց ինձ համալսարանի պատվավոր դոկտորի աստիճան շնորհելու մասին որոշումը»[50]:

Այսպիսով՝ առաջին և երկրորդ ուսումնական տարիների ընթացքում՝ 1920/1921 - 1921/1922, ստեղծվեցին համալսարանի այն հինգ ֆակուլտետները, որոնք, իրենց անվանափոխություններով հանդերձ, համալսարանի կազմում գործեցին մինչև 1930 թ. հուլիս ամիսը:

Երևանի ժողովրդական համալսարանը ժողկոմխորհի 1923 թ. հոկտեմբերի 20-ի որոշմամբ վերանվանվեց ՀԽՍՀ պետական համալսարան [51]: Այդ շրջանում, երկրի ժողովրդական տնտեսության, գիտության ու տեխնիկայի զարգացման առավել բարձր պահանջներից ելնելով, ի թիվս այլ համալսարանների, վերակառուցվեց նաև Երևանի համալսարանը: Նրա ֆակուլտետների հիմքի վրա ստեղծվեցին բժշկական, գյուղատնտեսական, ինժեներատեխնիկական (շինարարական), կոոպերատիվ-տնտեսագիտական և մանկավարժական առանձին ինստիտուտներ: Համալսարանը վերաբացվեց դրանից միայն երեք տարի հետո՝ 1933 թ. սեպտեմբերին, մանկավարժական և կոոպերատիվ-տնտեսագիտական ինստիտուտների հիմքի վրա[52]:

Երևանի համալսարանը հանրապետությանը տալիս էր բանիմաց ինժեներներ, ճարտարապետներ, բժիշկներ, տնտեսագետներ ու իրավաբաններ: Նրա նախկին սաները Հայաստանի հեռավոր անկյուններն էին հասցնում կրթական լույսը, որ ստացել էին բուհում:

Այսպիսով՝ համասարանի հիմքի վրա ձևավորվեց Հայաստանի բարձրագույն կրթության համակարգը:

Մայր բուհի հիմնադրումը կարևոր նշանակություն ունեցավ հանրապետության սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտները անհրաժեշտ բարձրորակ կադրերով համալրելու գործում, ինչն էլ մեծապես նպաստեց Խորհրդային Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական, գիտակրթական և մշակութային վերելքին:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տե՛ս Ղարիբջանյան Պ., Երևանի պետական համալսարան, Երևան, 1994, էջ 31:
2. Երևանի պետական համալսարան - 90, Սրտի խոսք, կազմ.՝ Վ. Մաղալյան, ԵՊՀ հրատ., 2009, էջ 8:
3. Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 207, ց. 1, գ. 220, թ. 78:
4. ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 220, թ. 78:

5. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 98, թ. 83, նաև՝ ֆ. 199, ց. 1, գ. 207, թ. 105:
6. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 220, թթ. 114 և 132:
7. Տե՛ս Ղարիբջանյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 37:
8. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 207, թ. 105:
9. Տե՛ս Ղարիբջանյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 36:
10. Տե՛ս Ղարիբջանյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 38:
11. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 39:
12. «Հառաջ» թերթ, 1920, փետրվարի 5, N 26:
13. Տե՛ս «Հառաջ» թերթ, 1920, փետրվարի 6, N 27:
14. Տե՛ս «Հառաջ» թերթ, 1920, փետրվարի 6, N 27:
15. Տե՛ս Երևանի պետական համալսարան, Կենսագրական հանրագիտարան, խմբ.՝ Ա. Սիմոնյան, Երևան, 2009, էջ 5:
16. Տե՛ս «Հայաստանի համալսարան» թերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1920, 31 հունվարի:
17. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 337, թթ. 190, 191:
18. ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 337, թ. 117:
19. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 337, թ. 115:
20. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 337, թ. 117 և ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, թ. 128:
21. Տե՛ս Ղարիբջանյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 44:
22. ՀԽՍՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ 1, էջմիածին, 1921, էջ 17-18:
23. Տե՛ս Ղարիբջանյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 48:
24. Տե՛ս ՀԽՍՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ 1, էջմիածին, 1921, էջ 35-39:
25. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 34-35, նաև «Կոմունիստ», 1921, հունվարի 4:
26. Տե՛ս Ղարիբջանյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 49:
27. ՀԽՍՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ 1, էջ 35:
28. Նույն տեղում:
29. Համալսարանի խորհրդի առաջին կազմում 1921 թ. հունվարի 2-ին տեղի ունեցած նիստում փակ (գաղտնի) քվեարկությամբ դասախոսներից ընտրվեցին Հ. Մանանդյանը, Ե. Կողբեղյանցը և Կ. Սավիչ-Ջաբլոնցկին: Տե՛ս Մատենադարան, անհատական արխիվների ֆոնդ, թղթապ. 222, վավ. 92, թթ. 57-58:
30. Տե՛ս Ղարիբջանյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 49-50:
31. Տե՛ս ՀԽՍՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ 1, էջ 38:
32. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 261, թ. 12, գ. 20, թ. 4:
33. Տե՛ս Ղարիբջանյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 50:
34. Համալսարանի ղեկավարներից միայն Հակոբ Մանանդյանն է, ըստ ժամանակավոր կանոնադրության, ընտրվել փակ (գաղտնի) քվեարկությամբ: Հետագայում ղեկավարները նշանակվել են ՀԽՍՀ լուսժողկոմատի, ԽՍՀՄ բարձրագույն կրթության պետական կոմիտեի, ապա՝ մինիստրության կողմից, տե՛ս Ղարիբջանյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 50:
35. Տե՛ս Ղարիբջանյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 51-52:
36. Տե՛ս նույն տեղում:
37. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 52:
38. Տե՛ս Ղարիբջանյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 52:
39. Տե՛ս նույն տեղում:
40. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 1ա, թ. 55:
41. Լ. Ղարիբջանյան, նշվ. աշխ., էջ 53:
42. Երևանի պետական համալսարան - 90, Սրտի խոսք, էջ 49:

43. 1921 թ. հունվարի 2-ին դասախոսների ֆակուլտետային ժողովներում փակ (գաղտնի) քվեարկությամբ հասարակագիտական ֆակուլտետի դեկան ընտրվեց Սիրական Տիգրանյանը, իսկ բնագիտական ֆակուլտետի դեկան՝ Ղազիթ Ջավրյանը, տե՛ս Ղարիբջանյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 53:
44. Տե՛ս Ղարիբջանյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 54:
45. Տե՛ս նույն տեղում:
46. Տե՛ս Ղարիբջանյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 58:
47. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 87-88:
48. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 89:
49. Տե՛ս նույն տեղում:
50. Երևանի պետական համալսարան - 90, Սրտի խոսք, կազմեց և հրատ. պատրաստեց Վ. Ս. Մաղալյանը, էջ 57-58:
51. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 67:
52. Տե՛ս Ղարիբջանյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 64:

РЕЗЮМЕ

Из истории основания

Ереванского государственного университета

Эдик Минасян

Ключевые слова: высшее образование, Университет Армении, историко-лингвистический факультет, Совет министров, настоятель (ректор) университета, Юрий Гамбарян, Александрополь, Первая Республика.

В этом году отмечается столетие со дня основания Ереванского государственного университета. Ереванский государственный университет играет уникальную роль в системе высшего образования Армении. ЕГУ является большим достижением армянского народа в XX веке. Со времени основания ЕГУ развивался, процветал и стал большим культурно-образовательным и научным центром, достиг осязуемых результатов в процессе подготовки высококвалифицированных кадров для разных отраслей жизнедеятельности Армении. ЕГУ тот животворный корень, от которого ответвилась большая часть наших высших учебных заведений.

SUMMARY

On the History of The Establishment of Yerevan State University

Edik Minasyan

Keywords: higher education, University of Armenia, Faculty of History and Linguistics, Council of Ministers, University Director (Rector), Yuri Ghambaryan, Alexandropol, the First Republic.

2019 is the year of 100th anniversary of the Alma Mater - Yerevan State University. The role of YSU in the higher education system of Republic of Armenia is exceptional. YSU is one of the greatest achievements of Armenia in the 20th century. Developing through years is has become a big scientific educational and cultural centre and has succeeded in preparation of qualified human resources for different spheres of activities of Armenia. YSU is the life-giving root from which the vast majority of higher education institutes branched later.